

KÂDÎ ABDULCABBÂR'DA İRÂDENİN AKTÖRLERİ VE İRÂDE ÖZGÜRLÜĞÜ

Veysi ÜNVERDİ*

Özet

İnsanı mutlak irâde sahibi bir varlık olarak kabul eden Kâdî Abdülcabbâr, onun kaderinin tayin edilmiş bir edilgen varlık olduğu iddiasını reddetmiştir. Zira bu iddia, insanın kendi irâde ve kudretiyle fiil yapma yeteneğine sahip olmadığı, dolayısıyla fiillerinden sorumlu olmadığı sonucunu doğurur. Ayrıca bu yaklaşım, bir amaca matuf olarak var edildiğini bilen, yaptıklarının iyi ya da kötü kendi eseri olduğunu idrak eden insanı ve yeteneklerini inkar etmektedir. Öyleyse, insanın bir madde yığını ya da kontrol edilen bir mekanik varlık olmadığı, bunların ötesinde, hayır ya da şerri gerçekleştirebilecek güce sahip olan ve özgür irâdesiyle ahlakî sorumluluk taşıyan bir canlı olduğu kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Kâdî Abdülcabbâr, İrâde, Sorumluluk, İnsan, Kudret.

FACTORS OF WILLPOWER AND FREEDOM OF WILLPOWER ACCORDING TO AL-QADI ABD AL-JABBAR

Abstract

Al-Qadî Abd al-Jabbar denies the argument about the human whose fate is assigned in advance as a passive being, as an entity who has the absolute willpower. This argument causes an idea that human has no ability to act with his own willpower and power so he is not responsible for his actions. Besides, this approach denies human and his abilities who knows his creation to serve for a purpose and his doings as his creations whether it is good or bad. In that case, it must be accepted that human is not a collection of matter or a mechanical entity which can be controlled, beyond these, he has the power of achieve good or bad and he carries the ethical responsibility with his own will.

Keywords: Al-Qadî Abd Al-Jabbar, Willpower, Responsibility, Human, Power.

Giriş

İslâm düşünce tarihini en fazla meşgul eden problemlerden biri, hiç şüphesiz irâde meselesidir. Bu bağlamda Allah'ın mutlak irâdesi karşısında insan irâdesinin konumu, sınırları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan meseleler, halen karmaşıklığını korumaktadır. Her iki varlık alanı (Allah-insan) göz önüne alındığında "Allah'ın mutlak irâdesinin insanın irâdesini etkileyip etkilemediği ve insanın irâdesinde özgür olup olmadığı" hususu bu meselenin merkezinde yer almaktadır.

---

* Dr., Malatya İl Müftülüğü Merkez Vaizi.

Aslında irâde konusu, insanın fiillerinde özgür olup olmadığını ortaya koyması açısından ilim adamlarını meşgul etmiş, hatta bu tartışma ekollerin ayrışma noktalarından birisi olmuştur. Özellikle bu konuda birçok düşünür, bilim insanı ve filozof fikir yürütmüş, öteki din ve felsefelerde olduğu gibi konu, peygamber döneminden itibaren İslam'da da tartışılmıştır. Ayrıca insanın, gerek ferdi, gerekse toplum hayatında sergilediği tüm davranışlarını konu edinen sosyal bilimlerin de bu konuya önemle eğildiklerini görmekteyiz. Özellikle on dokuzuncu yüzyıldaki siyasal ve toplumsal değişimler sonucunda başlayan insanın irâde hürriyeti ve Allah'ın irâdesi karşısında insanın irâdesinin konumu ve sınırları problemi, yirmi birinci yüzyıla girdiğimiz şu günlerde bütün dünyada güncelliğini hala devam ettirmektedir. Oryantalistlerin araştırmalarıyla birlikte Müslüman kültürünün zengin düşünce akımlarından biri olan Mu'tezilî kelâmcıların bu konuya bakış açısı, araştırmacıların yeniden dikkatlerini çekmiştir. Bu bakımdan bu ekolün en önemli temsilcisi olan Kâdî Abdülcabbâr'ın irâde özgürlüğü ile ilgili görüşlerinin her yönü ile bilinmesi büyük bir önem taşımaktadır.

Öte yandan Kelâmî ekoller, irâde problemi hakkında şu sorulara cevap bulmaya çalışmışlardır: İnsanın, mutlak anlamda bir irade hürriyeti var mıdır? Eğer varsa, varlığıyla birlikte sahip olduğu tüm imkanları kendisine borçlu olduğu, yaratıcısı ve var edicisi Allah'ın mutlak kudret ve irâdesi karşısında bu hürriyetin etkinliği ve rolü nedir? Sorumluluklarının gerçekleşmesi açısından irâde ve özgürlüğünün bulunması gerekir mi? Şayet böyle bir hürriyeti yoksa o zaman insanın sorumluluğu ve bu sorumluluğun anlamı ne olacaktır? İşte bu ve benzeri sorular, söz konusu ekoller arasında cereyan eden en önemli tartışma konuları olarak öne çıkmıştır.

Bizim açımızdan irâde sıfatı ile varlık arasındaki bağ, insan fiillerinin hür olup olmadığı açısından önemli olduğundan birinci derecede insanın irâdesi öne çıkmaktadır. En temel problemimiz “mutlak bir irâde sahibi olan Allah karşısında insanın bir irâdesi ve o irâdesinin kendine ait bir hareket alanı var mıdır ve insan fiillerinde özerk/özgür müdür?” şeklinde ortaya konabilir. İnsanoğlu dünyaya gelişinden itibaren, devamlı olarak kendisinin kainattaki konumunu temellendirme ve aşkın olanla ilişkisini sorgulama gayreti içinde olmuş, dinlerin takdim ettikleri açıklama biçimlerini de kendilerine rehber edinerek konuyu çözümlenmeye çalışmıştır. Irâde problemi, Allah'ın sıfatlarına bağlı olmakla birlikte esas olarak insanların fiilleri etrafında tartışılmıştır. Kâdî Abdülcabbâr ise, *el-Muğnî* adlı eserinde, konuyu daha çok Allah'ın irâde keyfiyeti ve sınırları bağlamında irdelemiş, böylece insan iradesinin özgürlüğünü belirlemeye çalışmıştır. Onun bu konudaki dayandığı ilkeler, “adalet” ve “el-vâ'd ve'l-vaîd”dir.

Esasen insan, yapıp ettiği hayır ve şerden dolayı sorumlu tutulacaksa, fiilinde ihtiyar sahibi (fiilin işlenmesine yönelik iki şeyden birini tercih edecek irâde ve seçim gücü) olmalı ki, insanın fiilinde hürriyetinden söz edilebilsin. Bu ise insanın fiilini irâde etmesi, ardından ihtiyarı ile fiile ilişkin tercihte bulunması, fiilin işlenmesine yönelik var olan gücünü kullanması (kudret) meselesini gündeme getirmiştir. Bu yüzden kelâm âlimleri insanın fiilleri ve hürriyeti meselesini kelâm ilminin ana konularından addetmişlerdir.

Hemen hemen mezheplerin tümü, insanın irâde dışı gerçekleşen fiillerinin Allah'ın takdir ve yaratmasıyla olduğu konusunda hemfikir olmuşsa da, insanın irâdesi ile yapıp ettiği ve sorumluluğunu gerektiren fiillerde, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu makalede öncelikle Abdulcabbâr'a göre irâdenin tanımı ve aktörleri konusunu ele alacağız. Ardından irâde hürriyeti konusunda, Abdulcabbâr'ın görüşlerini ve kısaca kelimelerinin yaklaşımlarını irdeleyeceğiz.

1. İrâdenin Tanımı

İrâde lügat olarak, bir şeyin talebi konusunda ilerleme kaydetmektir. Aslında irâde, emel, ihtiyaç ve şehvetten oluşan bir kuvvettir. Kavram, nefsin bir şeye çekilmesi/meyletmesi anlamında kullanılan bir isimdir. Bununla birlikte o şeyi yapma veya yapmama imkanı mevcuttur. Bu açıdan kavram, bir şeyin özlemine çekme anlamının yanında, o şeyi yapıp yapmama zorunluluğunun bulunmaması anlamına da gelir. Bunlardan birincisi Allah hakkında kullanılamaz. Çünkü Allah herhangi bir şeyi arzulamaktan münezzehtir. İrâde etmek Allah'a izâfe edilirse, onun hükmetmesi anlamına gelir. Bazen irâde zikredilir ve onunla emir mânâsı kastedilir. “Senden şunu yapmanı istiyorum” sözünde, talep ve de vurguya göre emir mevcuttur. Ayrıca zaman zaman irâde zikredilerek, onunla kasd ve talep murat edilir. Böylece kavramda isteme, hüküm verme, emretme, kastetme ve talep etme anlamlarının olduğu anlaşılmaktadır.¹

İstilah olarak irâde, hayat sahibi varlığın belli bir şekilde hareket etmesini sağlayan sıfattır. İrâde, davranışın öncesiyle ilgilidir. Davranış ortaya çıktıktan sonra irâdeden söz edilemez. Bu sıfat, bir eylemin oluşması ve varlık sahnesine çıkması için tahsis edici fonksiyona sahiptir. İrâde, akabinde yarar elde edileceğine inanılan bir eğilim olup, bir başka ifadeyle nefsin hoşuna giden şeyleri istemektir. Ayrıca irâde rıza olarak da tanımlanmıştır.²

Esasen irâde, en geniş ve en çok kullanılan anlamıyla, fiiller arasından birinin tahsisi, mümkün olan şeylerin olmasını ya da olmamasını tercih etmek demektir.³ Bu mânâda kelime, fiil yapma imkanına sahip olan bir varlığın iki ya da daha fazla şıktan birisini seçerek yapmasını sağlayan özelliği ifade etmektedir.⁴

Abdulcabbâr'a göre ise irâde, “kişinin mürîd olmasını gerektiren durumdur.”⁵ Mürîd ise, fiilin “özel bir şekilde” meydana gelmesini sağlayan

¹ İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Râgıb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut 1979, s. 371.

² Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid es-Şerif el-Cürcânî, *et-Târifat*, tah.: Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1987, s. 6.

³ Sâbûnî, *Mâturîdîyye Akâidi*, trc.: Bekir Topaloğlu, Ankara 2000, s. 105.

⁴ Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader*, İstanbul 1997, s. 122.

⁵ Abdulcabbâr, Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, tah.: Abdülkerim Osman, Kahire 1988, s. 342, 431; Cürcânî et-Târifat adlı eserinde irâdeyle ilgili yaygın tanımları şöyle ifade eder: “İrâde, hayat sahibi varlığın belli bir şekilde hareket etmesini sağlayan sıfattır. İrâde, davranışın öncesiyle ilgilidir. Davranış ortaya çıktıktan sonra irâdeden söz edilemez. Bu sıfat, bir eylemin oluşması ve varlık sahnesine çıkması için tahsis edici fonksiyona sahiptir. İrâde, akabinde yarar elde edileceğine inanılan bir eğilim olup, bir başka ifadeyle nefsin hoşuna giden şeyleri istemektir.”

kimsedir.⁶ O, konuyla ilgili şunları ifade etmiştir: “İnsanın mürîd vasfı arazdır. Diğer tüm arazlar gibi mürîd olarak insan mümkün bir varlıktır. Diğer tüm mümkün varlıklar gibi onu yokluktan varlık aşamasına çıkaracak bir muhassısın olması gerekir. Bu fiil için gerekli tüm şartlar aynı olmasına rağmen kişi eyleme karşı istekli olabildiği gibi istekli olmaması da mümkündür. Bu durumda onu istekli kılan bir unsurun devreye girmesi gerekir ki bu da irâdedir.”⁷

Abdulcabbâr’a göre insan, dilerse herhangi bir fiili isteyebilir ve yönelebilir -dilediği şekilde gerçekleştirebilir- ve dilerse ondan kaçınabilir. İşte insanda varolan bu niteliğe, “mürîd” denilmektedir. Ayrıca ona göre, insanın mürîd oluşu inkar edilemez.⁸ Abdulcabbâr bunu şöyle izah etmiştir: “İçimizden arzulayan, düşünen ve zanneden olduğumuzu zorunlu olarak bildiğimiz gibi, isteyen olduğumuzu da herhangi bir çıkarıma gerek duymadan biliriz. Akıl sahibi her insan bir fiile yöneldiğini, fiili irâde ettiğini ve seçtiğini bilir. Fiili irâde etmediği ve seçmediği zaman da bunu bilir ve bunları birbirinden ayırt eder... Arzulayan, düşünen ve zanneden oluşumuzu inkar etmek ne ise, mürîd oluşumuzu inkar etmek de aynı şeydir.”⁹

Abdulcabbâr’ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere, insanın dilediği zaman fiili irâde etmesi ve gerçekleştirmesi, dilediği zaman da fiilden uzaklaşması onun “mürîd” olduğunun en açık ispatıdır. Şu halde ona göre, insanın irâde eden bir varlık olduğu delile ihtiyaç duymayacak kadar müsellemdir. Nitekim insan, bunu kendi iç dünyasında hisseder ve bilir.¹⁰ Fiiller tekdüze değildir ve farklı niteliklere sahiptir. Abdulcabbâr’ın ifadesiyle, insan dilediği zaman fiili irâde eder ve belirli bir tarzda gerçekleştirir, dilediği zaman da fiilden uzaklaşır. İşte bunlar, davranışların insan tarafından serbestçe gerçekleştirildiğinin en önemli delilidir. İnsanı davranışlarda özgür kılan bu sıfat, irâdedir.¹¹

Abdulcabbâr’a göre insanın irâde sahibi olması hem zorunlu olarak insan tarafından bilinir, hem de çıkarım yoluyla bilinebilir. O bunun ispatı için şöyle bir çıkarım yapar: “Bir kimse imkan ve şartların eşit olduğu bir zamanda mürîd olmaması mümkünken mürîd olmuş ise, onun mürîd sıfatını elde etmesi için bir tahsis ediciye ihtiyacı vardır ki o da irâdedir.”¹²

2. İrâdenin Temel Aktörleri

Abdulcabbâr’a göre insan irâdesi; bilgi, kudret ve yönlendirici sâik gibi faktörlerin aktif olduğu bir süreçte gerçekleşir. Her ne kadar Abdulcabbâr’ın kabul

Ayrıca irâde rıza olarak da tanımlanmıştır.” Bkz., Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid es-Şerif el-Cürcânî, *et-Târifat*, tah.: Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1987, s. 6.

⁶ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 431; ayrıca bkz., *el-Muğnî fî Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, tah.: George C. Anawati, nşr.: el-Müessesetü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, Kahire 1962, c. 6/2, s. 8.

⁷ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 342; ayrıca bkz., *Muğnî*, c. 6/2, s. 51.

⁸ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 432.

⁹ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 8.

¹⁰ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 290-291, 342.

¹¹ Bkz., Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 432, 771.

¹² Abdulcabbâr, *el-Muğnî*, c. 6/2, s. 24-30

ettiği gibi bunların hiçbirisi insan irâdesini zorunlu olarak doğurmuyorsa da, hepsinin irâdenin oluşumunda farklı etkileri vardır. Bu başlık altında, bu unsurların insan irâdesi üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalışacağız. Şimdi bunları maddeler halinde ele alalım.

2.1. Bilgi

Bilgi, varlık ile şuur sahibi olanın özel bir ilişkisidir.¹³ İnsan diğer varlıklardan bilme özelliğiyle ayrılır. İnsanı insan yapan bu özelliğin ne olduğu ve nasıl elde edildiği bütün mütefekkirler tarafından tartışılmıştır. Çünkü alem ile ilgili olan bütün öngörülerimiz ve alemde yapıp etmelerimizin dayandığı istek ve irademiz hep bir bilgiye dayanmaktadır. Şu halde bilgi inanç ve amelın olmazsa olmaz şartıdır.¹⁴

Abdulcabbâr bilgiyi, “ele alınan konuda ilim sahibinin sükûn-ı nefsin gerektiren mana”¹⁵ olarak tarif etmektedir. Ona göre bilgi, irâdenin oluşumundaki âmillerdendir. Gerçekleştireceği fiil hakkında bilgi sahibi olan insan, irâdesini buna göre şekillendirir. Ona göre, ancak irâde edilen şeyi bilen bir kimse, irâde hürriyetine sahiptir. O halde irâde özgürlüğü için bilginin varlığı gerekmektedir. Çünkü irâde bilgiye göre oluşur. Dolayısıyla irâde, bilgi ile hareket etmektedir.¹⁶

Abdulcabbâr'a göre, irâde edilen şey bilindiğinde yönlendirici sâikler de artmışsa, insanın onu irâde etmesi gerekir. Çünkü irâde bilgiye göre tecelli eder. Öyle ki bu bilgi, gerçekleşecek fiilin niteliğini belirler. Eğer bilgi, fiilin yapılmasına yönelik ise bu fiil irâde edilir, eğer fiilin yapılmamasına yönelik ise bu fiil irâde edilmez. Nitekim insan, bütün fiillerini “bilen” olarak gerçekleştirmektedir. İnsan fiillerini tetikleyen yönlendirici sâikler, bilgi düzeyindeki fiilde etkindirler. O halde bilgi konumunda olan bu sâik, insanı o fiili yapmaya sevk etmiştir. Fiili yapmaya insanı sevk eden bilgi, aynı zamanda insanı, fiilin irâde edilmesine de sevk etmiştir.¹⁷

Öte yandan Abdulcabbâr'a göre bilgi, irâdenin zorunlu âmili değildir. Her ne kadar, irâdemiz bilgi üzerine kuruluysa da, her hangi bir fiil için olumlu malumat oluştuğunda, bu bizi ilgili fiili irâde etmeye zorlamaz.¹⁸ Başka bir ifadeyle, irâdenin tecellisi, zorunlu olarak bilginin varlığına bağlı olmakla birlikte, bilginin varlığı zorunlu olarak irâdeyi tecelli ettirmez. Mesela kişide bir fiilin iyi olduğuna dâir bir bilgi olabilir. Ama buna rağmen o, bunun yerine başka bir fiili tercih edebilir.¹⁹ Kısaca bilgi, insan irâdesini zorunlu kılmaz. Abdulcabbâr bunu şöyle örneklendirmiştir: “Peşinde aslan olan birine bilgi, sınımlanacak iki eşit yol

---

¹³ Ülken, Hilmi Ziya, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara 1972, s. 47.

¹⁴ Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, İstanbul 1997, s. 19.

¹⁵ Abdulcabbâr, *Muğni*, c. 12, s. 13.

¹⁶ Abdulcabbâr, *Muğni*, c. 6/2, s. 21, 79-80; c. 12, s. 128.

¹⁷ Abdulcabbâr, *Muğni*, c. 6/2, s. 79-80.

¹⁸ Abdulcabbâr, *Muğni*, c. 11, s. 98.

¹⁹ Abdulcabbâr, *Muğni*, c. 11, s. 98.

gösterir. -Bunlardan birini tercih etmek için- irâde burada devreye girer ve birini seçer. Böylece bilgi, kişiyi bir yola mecbur etmemiş olur.”²⁰

Esasen irâdî eylemler aynı zamanda bilinçli eylemlerdir. Otomatik olarak gerçekleşen reflekslerde ve içgüdülere bağlı hareketlerde bilinç söz konusu olmadığından bunlar irâdeye konu olmaz. Bilinçli eylem, bilme ve farkında olma sonucu gerçekleşen hareketlerdir. İrade, ihtimaller arasından birini tercih etmektir. Seçim, bir akıl yürütme sonucu gerçekleşmektedir. Seçmeyi sağlayan akıl yürütmenin konusu, seçenekler ile ilgili bilgilerdir. Eğer insanda bunlara ilişkin bilgi yoksa, seçimden de bahsedilemez. Bu bakımdan insanın bilgisinin olmadığı alanlarda, onun için irâde de yoktur. Seçenekler hakkında sadece bilgisinin olması da yeterli değildir. O bilginin insan için fonksiyonel olması, bir işe yaraması ve benimsenmesi de gereklidir. Şu halde insanı harekete geçiren, seçenekler ile ilgili bilgisidir. İhtimallerden biri hakkında karar verme, onu gerçekleştirecek bir proje olarak kabul etmektir. Eğer insanın gerçekleştirecek bir projesi yoksa o konuda irâde de söz konusu olamaz.²¹

2.2. Kudret

Kudret kelime olarak “k.d.r.” sülâsinden masdardır. “Tâkat ve kuvvet, bir şeye mâlik olmak, bir şeyi bir şeye kıyaslamak, bir şeyi idare etmek, bir şeyi bilmek, tazyik etmek, daraltmak, hüküm” gibi manalara gelmektedir.²²

Terim olarak kudret, hayat sahibinin iradeyle fiile ve terkine muktedir olduğu sıfattır.²³ Kudretin bir de genel anlamı vardır ki, bu mana, hem işlediklerinde özgür ve bağımsız olanları hem de zorunlu bulunanları kapsamaktadır. Bu anlamda kudret, öyle bir güçtür ki, o güce sahip olan her ne kadar dışarıdan bir emir sebebiyle bir işi işlemek veya işlememek zorunda olsa da, özü bakımından dilerse işlemeye, dilemezse işlememeye güç yetirir diye tanımlanır.²⁴

Abdulcabbâr’ın anlayışına göre kudret, Allah Teâlâ’nın itaat etmesi için insanın cisminde yerleştiği bir mânâdır. Ancak kudret sadece itaate değil başka fiilleri yapmaya da elverişlidir. Sözelimi o, itaate de isyana da, oturmaya da kalkmaya da, durmaya da hareket etmeye de elverişlidir.²⁵ Ayrıca Abdulcabbâr’a göre insanın kudret sahibi olduğu çok açıktır. Nitekim bu, insanın bizâtîhi hissettiği, bildiği ve yaşadığı bir durumdur. Aksi takdirde onca şeyi yapmasına karşın insanı kudretten yoksun kabul etmek, onun âciz olduğunu iddia etmek

²⁰ Abdulcabbâr, *Muğni*, c. 9, s. 21; ayrıca bkz., Cengiz, Yunus, *Kâdî Abdulcabbâr’ın Eylem Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 210-217.

²¹ Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul 1995, s. 69-70.

²² ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî el-Vâsıtî, *Tâcü’l-Arus*, Beyrut tsz., “k.d.r.” maddesi, c. 3, s. 481.

²³ Cürcanî, *et-Ta’rifât*, s. 173.

²⁴ Oğuz, Muhammed İhsan, *İslamda Kaza ve Kader*, İstanbul 1993, s. 30.

²⁵ Abdulcabbâr, *el-Muhtasar*, s. 216.

anlamına gelir ki bu vâkıya aykırıdır.²⁶ Ayrıca insanın gerçek anlamda eylemler üretmesi, onun kudret sahibi olduğunun ayrı bir göstergesidir.²⁷

Abdulcabbâr'a göre, irâdenin oluşumundaki diğer etken, kudrettir. Ona göre kudret, fiil için eşit ihtimaliyetler dizisidir. Fiilin ortaya çıkabilmesi için kudretin bir seçenikle sınırlandırılması gerekmektedir. İşte bu sınırlandırmayı gerçekleştiren, irâdedir. İrâde gerçekleştiğinde, ihtimaliyet ortadan kalkar ve potansiyel fiiller bir seçenikle sınırlanmış olur. Bununla beraber kudret, eylemi zorunlu kılan bir âmil değildir. Kudretin varlığı, fiilin gerçekleşmesini mümkün kılar. Bu noktada kudret, insanın irâde özgürlüğünü ortadan kaldıran bir unsur değil; aksine bu konudaki yetkinliğinin bir parçasıdır.²⁸

Ayrıca kudret, hem fiilin imkanını sağlayan etkin bir unsur, hem de söz konusu fiilin sınırlarını belirleyen faktördür. Nitekim, bir fiilin irâdeye konu olabilmesi için mümkün olması ve insanın kudreti dahilinde olması gerekir. Oluşması mümkün olmayan bir fiilin istenmesi ya da oluşması zorunlu olan bir fiilin irâdesi mümkün değildir.²⁹ Buna göre insan irâdesinin fonksiyonu, kudretin elverdiği ölçüler çerçevesinde, imkan alanlarından birisini seçmektir. Zira kudret, birden fazla imkanı sunan bir güçtür. Kişi, bunlardan birisini tercih etmek suretiyle irâdesini kullanır.³⁰

2.3. Yönlendirici Sâikler/Devâi

İnsan irâdesi konusunda Abdulcabbâr'ın en önemli ve dikkat çekici yaklaşımı, onun irâde olgusuna eklediği “devâi” kavramıdır. Abdulcabbâr, *el-Muğnî*'de insanı irâdeye sevk eden âmil olarak “devâi” kavramından bahseder. “Devâi”, insanı irâde ve eyleme yönlendiren sâik, güdü, motiv, etken, âmil, zan ve inançlar anlamına gelmektedir. Bu açıklamalardan hareketle biz, makalemizde, bu kavramı “yönlendirici sâik” olarak ifade ettik. Örneğin kişinin, herhangi bir şeyde gördüğü faydanın elde edilmesi veya zararın kovulması inancı/devâi, onu o eylemi irâde etmeye sevk etmektedir. Şu halde irâde teorisinde Abdulcabbâr'ı özgün kılan nokta, onun irâde olgusunu “devâi” aşamasıyla temellendirmeye çalışmasıdır. Ona göre, irâdeyi belirleyen ve harekete geçiren en önemli aktör, yönlendirici sâiktir. Yönlendirici sâiklerin artması, insanı kaçınılmaz olarak irâde etmeye sevk eder. Yani bir şey hakkında oluşan yönlendirici sâikler pekişince, insanın irâdesi tecelli eder. Bazen de bu yönlendirici sâikler, insandan başka bir fiilin meydana gelmesini önleyebilir ve hatta insanın o fiili kötü görmesine neden olabilir.³¹ O bunu şöyle ifade eder: “Ne zaman ki bir sâik, insanı bir şeyden

²⁶ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 390, 391.

²⁷ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 151-156.

²⁸ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 92-93; c. 8, s. 59, 251; ayrıca bkz., Cengiz, *Kâdî Abdulcabbâr'da Eylem Teorisi*, s. 218-221.

²⁹ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 78, 297.

³⁰ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 2, s. 92, 115.

³¹ Bkz., Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 12, s. 208, 226; c. 14, s. 44.

uzaklaştırıyorsa, insan onu irâde etmez ve insanın onu kötü görmesine neden olabilir.”³²

İnsanı herhangi bir fiile sevk eden devâî/yönlendirici sâiklerin olduğunu ifade eden Abdulcabbâr, irâdeyi bu tür içsel eğilimlere bağlamış ve neticede her insanda var olan bu durumun bedîhî olduğunu vurgulamıştır.³³ O, irâdenin gerçekleşmesini ya da gerçekleşmemesini özellikle yönlendirici sâiklerle ilişkilendirmiştir.³⁴ Dolayısıyla insan, fiilin gerçekleşebileceği çeşitli yönler içerisinden kendi hür irâdesine göre seçim yapar ve eylemlerini gerçekleştirir. Sonuçta irâde, fiilin belirli bir şekilde meydana gelmesini sağlamış olur.³⁵ Esasen Abdulcabbâr irâde hürriyetini insanın iç dünyasından hareketle şöyle kanıtlamaya çalışmıştır: “Bir fiilin ferde âidiyetini ve özgün oluşunu mümkün kılan hususlar kasd, irâde ve seçme gibi eylemlerdir. Akıllı bir kimse, fiillerindeki tüm bu unsurların farkında olmandır. Yine böyle bir kimse kendisi için istediği ile bir başkası için istediği şeyi ayırt eder. Ne zaman ki bir şeye karşı yönlendirici sâikler yoğunlaşırsa, insan o şeyi irâde eder. Aynı şekilde bir neden, onu o şeyden yüz çevirtirse, kişi onu irâde etmez, hatta onu itici görür. Kısacası eylemlerinde onu seçici kılan, kimini yapmaya kimini de terk etmeye iten şey, insanın özgür irâdesidir. Bu, akl-ı selim olan tüm insanların kabul ettiği bir hakikattir. Bunu inkar etmek, insanın kendi iç dünyasındaki duyguları inkar etmesiyle eşdeğerdir.”³⁶

Abdulcabbâr’a göre, yönlendirici sâiklerin fiili yönlendirmesi ve belirlemesi irâde hürriyetine engel teşkil etmez. Esasen bu etkenler insanda arttığı zaman, fiilin gerçekleşme ihtimali mutlak olarak artar. Aksi durumda ise insanın irâdesi gerçekleşmez.³⁷ Ancak insan irâdesini önceleyen ve mutlak olarak savunan Abdulcabbâr, bu doğrultuda düşüncesini korumuş ve irâdenin, söz konusu yönlendirici sâikler olmadan da meydana gelebileceğini savunmuştur.³⁸

Esasen özgürlükçü düşünce biçimi, Abdulcabbâr’ın ifadelerine sinmiş bir anlayıştır. Nitekim Abdulcabbâr’a göre, yönlendirici sâiklerin oluşması, bilgi ve kudret, irâdenin aktörleri olmakla beraber, zorunlu sebepleri değildirler. İnsan,

³² Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 8.

³³ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 8.

³⁴ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 8, s. 86; c. 6/2, s. 8, 84; Değim, Semih, *Felsefetü'l-Kuder fî Fikri'l-Mu'tezile*, Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut 1996, s. 196; ayrıca bkz., ez-Zeydî, Kasım b. Muhammed Ali el-Mutezilî, *Kitabu'l-Esas li Akaidi'l-Ekyas*, tah.: Alber Nasri Nader, Beyrut 1985, s. 110; Abdulcabbâr’a göre, bir şeyi seçmeye teşvik eden bu yönlendirici saikler kuvvetlenince, insanın onu seçme eylemi yani irâdesi tecelli eder. Bu aşamada insan, fiilin gerçekleşebileceği ihtimaliyetler arasında seçim yapar. Böylece irâde murâdla karşılaşır. Burada irâdenin rolü, mürîdin kendisi için seçtiği durumu yerine getirmektir. Sonunda mürîdin irâde etmiş olduğu şey meydana gelir, istemediği şey olmaz. İşte bu durumda, yönün belirlenmesinde etkin olan irâdenin fonksiyonu ortaya çıkar. Bütün bunlar irâde ile murâdı birbirinden ayıran şeylerdir. Çünkü murâd, irâde halindeki mürîdi zorlayıcı değildir. Böylece irâdenin murâd ile aynı oluşuna ilişkin görüş bâtil olmuş olur. Bkz., Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 31, 84; Değim, *Felsefetü'l-Kuder*, s. 200.

³⁵ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 31; Değim, *Felsefetü'l-Kuder*, s. 200.

³⁶ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 8.

³⁷ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 8, s. 59, 86.

³⁸ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 8, s. 60; c. 6/2, s. 79-80.

bunlar varken dahi, fiili gerçekleştirmeyebilir. Çünkü fiili meydana getiren, bütün bu unsurların sahibi olan, insanın bizâtihi kendisidir. İnsanın yerine bu faktörlerin etkin kabul edilmesi, insanın mutlak özgürlüğüne aykırıdır.³⁹

3. İrâde Hürriyeti

İrâde hürriyetini savunarak insan fiillerinin belirlenmiş olduğunu reddeden ve bu anlamda kaderi inkar eden ilk isimler Mâ'bed el-Cühenî (v.80/699) ve Gaylan ed-Dımeşkî'dir (v.126/763).⁴⁰ Onlara göre insan, yapıp ettiği şeylere kendi hür irâdesiyle yönelir ve sonra kendi kudretiyle o fiilleri yapar. Allah'ın irâdesinin insan fiilleri üzerinde herhangi bir müdahalesi yoktur.⁴¹ İslam mezhepleri tarihinde bu ekole Kaderiyye denmiştir.⁴²

Buna karşılık Kaderiyye'nin tam aksine her şeyi Allah'ın mutlak irâdesine bağlayan ve insan davranışlarını Allah tarafından belirlenmiş olarak kabul eden grup, Cehm b. Safvan'ın ismiyle müsemma olan Cehmiyye'dir.⁴³ Eş'arî'nin belirttiğine göre Cehm b. Safvan, Allah'tan başka hiçbir varlığın fiili olmadığını şöyle dile getirmiştir: “Gerçekte Allah'tan başka hiçbir varlığın fiili yoktur, yalnız Allah fâildir, insanlara fiilleri mecaz olarak nispet edilir.”⁴⁴ Yani insanlar fiillerinde bir mecburiyet altındadırlar. Yüce Allah insanı yaratırken, onun fiillerini de belirlemiştir ve insan bu şekilde yaşamak zorundadır.⁴⁵ Cebriyye insanın acziyetini ve Allah'a mecbur oluşunu vurgulayan ayetleri, bu konuda delil olarak kabul etmiştir. Bunların arasında en çok zikredilen ayet, “Allah

³⁹ Ayrıca Abdulcabbâr irâdesinin oluşum sürecini açıklarken de insanın irâde özgürlüğünden taviz vermemiştir. Ona göre, insanın yapısı, eylem üretmesine uygun bir biçimdedir. Bu, ilâhi teklifin fiilden önce mevcudiyetini meşru kılar. Teklifin gereğini yerine getirmede insan, özgür irâdesini kullanır. İrâdenin gerçekleşmesi ise, öncelikle bir karara yani azme bağlıdır. Azm, insanın iç ve dış dünyasına ya da çevreye göre şekillenen bir duygusal aksiyondur. Bu aşamada, bilgi, kudret ve yönlendirici sâiklerin de etkisi vardır. İrâdenin tecelli etmesi ve fiilin gerçekleşmesi sürecinin ikinci aşamasında azm, kasda dönüşür. Kasd fiile o kadar yakındır ki, bazen fiilin bir parçası gibi düşünülebilir. Hatta sürecin bu noktası da bir nevi irâde kabul edilebilir. Bilgi, kudret ve yönlendirici sâik zemininde gerçekleşen azm ve kasd ile irâde tecelli eder. Ve insan böyle bir irâdenin öznesidir. Sahip olduğu hür irâdesiyle eylemi gerçekleştirir ve yaptığı fiilden dolayı sevap veya günah elde eder. İrâde ve fiilin ardından, artık söz ve eylem insandan çıkmıştır. Aynı fiil için devamında yeni bir irâdeden bahsedilemez. Çünkü insan, hürriyetini mümkünler arasından birisini tercih ettiği irâdesinde kullanmıştır.³⁹ Bkz., Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 6/2, s. 58, 90-92; Değim, *Felsefetü'l-Kuder*, s. 203.

⁴⁰ İlk Mutezililerden, Vâsıl b. Ata (v.131/748) da insanın irâdesinde hür olduğu konusunda, Mâ'bed el-Cühenî (v.80/699) ve Gaylan ed-Dımeşkî'nin (v.126/743) yolunu takip etmiştir. Yani onun irâde hürriyeti konusundaki görüşü, insanın mükafat ve ceza olarak fiillerinden elde ettiği kazançta Allah'ın hiçbir etkisi olmadığı tezine dayanır. Bkz., el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, tah.: Muhammed Muhiddîn Abdulhamîd, Beyrut 1993, s. 103.

⁴¹ eş-Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, tah.: Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, Beyrut 1395, c. 1, s. 61.

⁴² Bağdâdî, *el-Milel*, c. 1, s. 82.

⁴³ Bağdâdî, *el-Milel*, c. 1, s. 145.

⁴⁴ Eş'arî, *Makâlât*, s. 589.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 133; el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitâbu Makâlât'il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tas.: Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, s. 279. Cebriyye insanın acziyetini ve Allah'a mecbur oluşunu vurgulayan ayetleri, bu konuda delil olarak kabul etmiştir. Bunların arasında en çok zikredilen ayet, “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” (İnsan 76/30; Tekvir 81/29) anlamındaki ayettir. Bkz., Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 87.

dilemedikçe siz dileyemezsiniz” (İnsan 76/30; Tekvir 81/29) anlamındaki ayettir.⁴⁶

Esasen “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” (İnsan 76/30; Tekvir 81/29) ayetinden, insanın kodlanmış bir varlık olduğu şeklinde cebri bir anlayış çıkarmak doğru değildir. Bu ayeti, Allah’ın insanı irâdesini serbestçe kullanan bir varlık kıldığı⁴⁷ ve dilediğinde insana müdahale edebileceği şeklinde anlamak gerekir. Ama her halükarda insan, irâdesini kullanma yetkinliğine sahip bir varlıktır. Yoksa insan, bir tek çıkış noktası olan bir labirentin içine konmuş ve “bu labirentin içinde özgürsün, artık istediğin yere çıkabilirsin” tanımlamasıyla hayatını devam ettiren bir varlık değildir. İnsan, bir çok çıkış noktası bulunan ve sadece bir tek kurtuluş yolu bulunan bir imkanlar dünyasında yaşamaktadır. O istediği noktaya ulaşma konusunda irâde ve eyleminde hürdür, ancak doğru çıkış noktasını seçecek bu plan eline verilmiş ve ona gösterilmiştir; o bu plana uygun davranıp davranmamakta serbesttir.⁴⁸

Öte yandan, Ehl-i Sünnet’in iki ana kolundan olan Eş’arîliğe baktığımızda, onlarda insanın fiillerini irâde etmede hürriyetinin olup olmadığı konusunun çok net olmadığını söyleyebiliriz. Onlar bir yandan cebri anlayıştan kaçınarak insana özgürlük tanımak, diğer yandan Allah’ı insanın irâde ve fiillerinde etkisizleştirmek gibi bir noksanlıktan tenzih etmek istemişlerdir.⁴⁹ İşte bu hassasiyet, onları meşhur kesb nazariyesine götürmüştür.⁵⁰ Bu kesb nazariyesine göre, insana ait fiiller Allah tarafından yaratılmış olmakla birlikte, insanın bu fiillerde bir rolü vardır. İnsan fiillerinin oluşumundaki bu aşamaya “kesb” adı verilir. Yani kesb, fiili insanın dilemesi, Allah’ın yaratması ve takdir etmesidir. Böylece fiil hem insana hem de Allah’a aittir. Çünkü onun irâde anlayışına göre, Allah’ın mürîd oluşu onun zâtî sıfatlarından olduğu için, Allah’ın irâdesi her şeyin üstünde ve her şeyi kuşatmaktadır⁵¹

Buna karşılık Abdulcabbâr, Eş’arî’nin yaptığı bu tanımlamaya karşı çıkmış ve ihtiyârî fiilleri zorunlu olanlardan ayırmak için kesb kavramının kullanmasını tenkid etmiştir. Çünkü söz konusu kavramın etimolojisi ve geleneksel kullanılışı buna müsaade etmez.⁵² İnsanda irâde özgürlüğünü savunan Abdulcabbâr, Eş’arîlerin ‘fiilleri kula nispet etmek, ilâhî kudreti sınırlandırır ve Allah’ın kemal sıfatına aykırı olur’ şeklindeki iddialarına karşı, ilâhî fiilleri insanî fiillerden ayırmakta ve insanların fiillerini, Allah’ın kudreti dahilinde görmemektedir. İnsandaki kudret, fiilin hem müspet hem de menfi yönüne taalluk eder ve insan

⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel*, c. 1, s. 87.

⁴⁷ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkisi*, İstanbul 1992, s. 324.

⁴⁸ Bkz., Yavuz, Salih Sabri, “İlahî İlim Bağlamından İnsan Hürriyeti, Gayb ve Gelecek”, EKEV A.D. 2005, sayı: 22, s. 83.

⁴⁹ Eş’arî, *Kitâbu’l-Luma*, nşr.: Richard Mac Carty, Beyrut 1952, s. 40-43.

⁵⁰ Kalam ilminde kesb, Allah’ın irâde ve yaratıcılığı karşısında insan irâdesinin yeri ve bu irâdenin fiil üzerindeki etkisi konusundaki tartışmalar sonucu ilk kez Eş’arî tarafından bir doktrin haline getirilmiştir. Geniş bilgi için bkz., Eş’arî, *el-Luma*, s. 40-43; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 137.

⁵¹ Eş’arî, *Luma*, s. 47.

⁵² Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 364.

bunlardan birini tercih ederek eylemini gerçekleştirir; Allah'ın bunlardan birini irâde etmesi ise cebre götürür ve teklifi ortadan kaldırır.⁵³

Abdulcabbâr'ın insanın irâde özgürlüğüne ilişkin görüşü ise, Mutezile'nin beş temel ilkesinden, “adalet” ve “vâ'd ve va'îd” ilkelerine dayanır. Buna göre fiillerine ceza ya da ödül terettüp eden insanın, sonuçta kendisinin yaşayacağı bir neticeyi Allah'ın insana cehren takdir etmesi, onun adalet sıfatına aykırıdır. Bu yüzden insanın ahirette adaletli bir şekilde ödüllendirilmesi ya da cezalandırılabilmesi için, dünyada iyi ve kötü davranışlar arasında tercih yapabilme gücüne ve hür bir irâdeye sahip olması gerekir. Bu nedenle onun ahlak felsefesinde insan davranışları üzerinde “ilâhi bir müdahale” söz konusu değildir. Zira ilâhi irâde ile gerçekleşen bir davranıştan insanın sorumlu tutulması, Allah'ın adaleti ile bağdaşmaz. Yani insan, sadece hür irâde ve kudretiyle gerçekleştirdiği fiilinden mesul olmaktadır. Bu çerçevede bir şekilde şuurunu kaybeden insanlar ve çocuklar, yaptıkları fiillerden dolayı ahlaken övülüp yerilemezler.⁵⁴

Abdulcabbâr'a göre, insan kendi fiilinin var edicisidir. Fiillerini var edecek güç, insana Allah tarafından verilmiştir. Bu nedenle insan fiillerinden ötürü Allah'a karşı sorumludur.⁵⁵ Şu halde Abdulcabbâr, Allah'ın daha başlangıçta insanı yaratırken ona bahsettiği hür irâdeyi insanın temel vasıflarından ve güçlerinden birisi olarak addetmiş ve irâde hürriyetini “adalet” ve “vâ'd ve va'îd” ilkeleriyle temellendirmeye çalışmış ve insanın irâde özgürlüğü konusunda mutlak hürriyetçi görüşü benimsemiştir.⁵⁶

Esasen Abdulcabbâr'a göre, insanın yapısı da, onun hür bir irâdeye sahip olmasını zaruri kılar. Çünkü insan, akıl ve beden itibarıyla yeryüzünün en şerefli varlığı⁵⁷ olarak yaratıldığı için yeryüzündeki her şeye akli ve irâdesi ile -gücü nispetinde- hükmedebilmekte, eşyanın hakikatini araştırabilmekte ve onları kendi hizmetinde kullanabilmektedir. Böylece insan, Allah'ın kudretiyle⁵⁸ yetkin bir şekilde yaratılmış ve varlığı bir sorumluluğa râci kılınmıştır.⁵⁹ Bu durum, onun irâde ve eylemlerinde özgür olmasını gerektiren bir mükellefiyettir. Ve ahlakî sorumluluğun temeli de irâde özgürlüğüdür.⁶⁰

Abdulcabbâr'ın irâde özgürlüğünü savunurken kullandığı naklî deliller mevcuttur. Kendisiyle paralel düşünceye sahip olan âlimler gibi Abdulcabbâr da, Kur'ân'da insanın sorumluluğuna vurgu yapan ve davranışlarında karar merci

⁵³ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 11, s. 289.

⁵⁴ Bkz., Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 8, s. 3, 149.

⁵⁵ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 301.

⁵⁶ Abdulcabbâr, *Muğnî*, c. 8, s. 3, 149; ayrıca bkz., Aydın, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara 2001, s. 223.

⁵⁷ İsrâ, 17/70.

⁵⁸ Sa'd, 38/75; İnsan, 76/1-2.

⁵⁹ Kur'ân insanın şan ve şeref sahibi olarak yaratıldığını vurgular : “Biz hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel rızıklar verdik ve insanları yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.” (İsrâ, 17/70) Ardından, insanın bu yetkinliği ve özelliğiyle kainatta bir misyona sahip olduğu ve bu görevi yerine getirme sorumluluğu taşıdığını belirtir. Bkz., Ahzab, 33/72.

⁶⁰ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 290-291, 771.

olarak insanı gösteren ayetleri, irâde hürriyetine delil olarak kullanılmıştır. Bu ayetlerden bazıları şunlardır: “Ey insanlar! Size Rabbinizden hak gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır...” (Yunus 10/108), “De ki Hak Rabbinizdendir. Dileyen inansın dileyen inkar etsin...” (Kehf 18/29), “Öyle bir günden sakının ki, hepiniz o gün Allah’a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tastamam verilecektir. Onlara haksızlık da edilmeyecektir.” (Bakara 2/281), “...Allah onlara zulüm ediyor değildi. Fakat onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı.” (Tevbe 9/70), “Kim iyi bir iş yaparsa, kendi yararı için yapmış olur! Kim de bir kötülük yaparsa kendi aleyhine yapmış olur...” (Fussilet 41/46), “Rabbine andolsun ki, yaptıklarından dolayı insanların hepsini mutlaka sorumlu tutacağız” (Hicr 15/92) uyarısı yer almaktadır. Bütün bu ayetlerde, iyi ve kötü ya da iman ve küfür ayırımlarında insanın serbest olduğu, ama kararının neticesine katlanması gerektiğine dair çağrılar ve uyarılar vardır. Örneğin son ayette Allah, “Onlar hakkında hükmolunan ya da takdir edilen şeyden onları hesaba çekeceğiz” dememekte, aksine “kendi yaptıklarından” dolayı hesaba çekeceğiz demektedir. Abdulcabbâr diğer ayetlerde olduğu gibi bu ayette de adaletin altını çizmektedir: “Çünkü Allah, insanlar için günahı veya sevabı yaratmış olsaydı, onların sorumlu olması mümkün olmaz; aksine onlar hakkında yarattığı şeylerden dolayı Allah’ın kendini sorumlu tutması gerekirdi.”⁶¹

Öte yandan irâde hürriyetinin zıttı olan cebir ya da zorunluluk düşüncesi, sebeplilik kanununun yıkılmasına neden olacağından, sosyal düzenin çökmesine ve dinin bozulmasına yol açar. İnsan, toplumda hür ve serbest irâdesiyle fiillerinden sorumlu olur. Buna karşılık, insanın fiillerinde muhayyer ve mürîd olmadığını savunmak, onu kendi fiillerinin fâili olmadığını iddia etmek anlamına gelir ki bu insanın varlığına ve özüne aykırıdır. Nitekim yöneticilerin seçimi ve tâyini de, zâlimin zulmünü önlemek, mazlumun hakkını zâlimden almak ve kanunları uygulamak içindir. Bütün bunlar, ancak insanın irâdesinde ve fiillerinde hür olması ile gerçekleşir. Eğer fiillerinin yaratıcısı Allah olsaydı, insan bundan dolayı nasıl cezalandırılırdı.⁶² Esasen insanın eylemlerinin, onun kaskına, bilgisine ve yönlendirici sâiklere uygun olarak meydana gelmesi insanın irâde özgürlüğünün kanıtıdır.⁶³

⁶¹ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 355, 357, 358, 360-363, 770; *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*, (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd/I içinde), tah.: Muhammed Ammara, Kahire 1971, s. 205; ayrıca bkz., Subhî, Ahmed Mahmud, *Fî İlmi'l-Kelâm*, Beyrut 1985, c. 1, s. 141; Abdulcabbâr'ın irâde hürriyetini savunurken ortaya koyduğu diğer nakli delillerden bazıları da şunlardır: “Şüphesiz Allah hiçbir kimseye zerre kadar haksızlık etmez; zerre miktarı bir iyilik olursa, onun sevabını kat kat artırır. Ona kendi yanında büyük bir mükafat verir.” (Nîsâ 4/40), “Gerçekten size Rabbinizden basiretler geldi! Artık kim hakkı görürse kendi lehine kim de hakkı görmezse kendi aleyhinedir...” (En'am 6/104), “Şüphesiz Allah insanlara hiçbir şeyde zulüm etmez. Ancak insanlar kendi kendilerine zulmederler.” (Yunus 10/44), “Herkes kendi kazancına bağlıdır.” (Tur 52/21). Bkz., Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 355, 357, 358, 360-363, 770.

⁶² Hanım İbrahim Yusuf, *Aslu'l-Adl inde'l-Mu'tezile*, Kahire 1993, s. 70.

⁶³ Abdulcabbâr, *Şerh*, s. 332, 337; *Muhtasar*, s. 209.

Esasen İslam geleneğini oluşturan ve Ehl-i Sünnet⁶⁴ olarak kabul gören dini anlayış, genelde her şeyin, -insanın irâdesini de inkar etmeksizin- Allah'ın irâdesi ile meydana geldiği şeklindedir. Ehl-i Sünnet'in, insan fiillerinin aynı zamanda Allah'ın irâdesi altında olduğunu savunmasının en önemli gerekçesi, Allah ile ilgili acziyet ve zorunluluk gibi ilâhî vasfa uygun olmayan kanaatlerin oluşmamasıdır.⁶⁵

Abdülcabbâr'ın bu konudaki endişesi ise, insanın fiillerini de irâde etmesi durumunda şer, mâsiyet ve diğer kötülükleri Allah'ın irâde etmiş olacağıdır. Oysa Allah asla kötülük ve fesadı dilemez. Buna karşılık, insanın fiillerini irâde etmemesi durumunda Allah için acziyetin söz konusu olduğu endişesi, Abdülcabbâr'a göre gereksiz bir endişedir.⁶⁶

İnsan, bu alemin bir parçası ise de, alemdeki diğer varlıklardan farklıdır. Bu yüzden onun Allah ile ilişkisini diğer varlıkların Allah ile ilişkisinden ayırmak gerekmektedir. Kendi yapıp etmelerinden sorumlu, bilinç ve yetenek sahibi, geleceği inşa etme çabasında olan, Allah'ın kendisine doğru yolu göstermek için gönderdiği elçileri kabul ve red konusunda serbest bırakılmış ve her şeyden önemlisi, emanetin taşıyıcısı durumunda olan insanın yaratıcısıyla olan ilişkisinde özgürlüğün ön planda olması kaçınılmazdır. İnsan, bir yönüyle Allah'ın halifesi, diğer yönüyle onun kulu ve tabii olarak da mahlukudur. Şu halde insanın irâde ve eylem özgürlüğü, O'nun halifesi oluşundan, sınırlı ve bağımlı oluşu ise yaratılmış olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁷

Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki, insanı irâdesinin doğal, toplumsal, tarihsel, ırksal ya da ilâhî kaderin iyice kuşatma altına aldığı bir varlık olarak kabul ediyorsak, onu irâdeden yoksun aciz bir varlık olarak öngörmüş oluruz. Bu

⁶⁴ Mâtürîdî'ye göre ise, insana ait bir irâde ve fiil bulunmayacak olsa, emirlerin ve yasakların Allah tarafından yöneltilmesi adaletsizlik olacaktır. Yani özgür irâde adalet için gereklidir. Bu bağlamda insan, ancak fiillerinde ihtiyar sahibi olması halinde sorumlu tutulabilir. İnsanın, bir fiili işlemeyen önce seçimi ve o fiille meyli söz konusudur. Sonrasında kulun seçimde bulunup meylettiği fiili yapabilmesi için bir kudret gerekir. Fiille beraber olan ve insana fiili yapabilme imkânı sağlayan kudreti Allah fiille beraber yaratır. Nitekim eylemde bulunma melekesi olmayan birine emir vermek veya yasak koymak anlamsızdır. Dolayısıyla Mâtürîdî, irâdeyi fiil ile birlikte mütalaa etmiş, böylece bir yandan Allah'ın irâdesine sınır getirmemiş, diğer yandan da insanın özgürlüğü sonucuna varmaya çalışmıştır. Bkz., Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu't-Tevhîd*, tah.: F. Huleyf, İstanbul 1979, s. 358-359; Yeprem, M. Saim, *İrâde Hürriyeti*, İstanbul 1997, s. 288; Turhan, Kasım, *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul 1996, s. 123-124.

⁶⁵ Eş'arî, *el-Luma*, s. 47; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 291, 293; Gerek Cebriyye gerekse Ehl-i Sünnet Allah'ın sıfatlarının mutlak olduğu ve ilmiyle irâdesinin her şeyi kapsadığını kabul etmişlerdir. Fakat Cebriyye, bir adım daha ileri giderek, Allah'ın mutlak irâdesinin insanın irâde ve eylem hürriyetini iptal ettiğini iddia etmiştir. Buna karşın Ehl-i Sünnet kelâmcıları, her ne kadar Allah'ın ilim ve kudretiyle mukayyed de olsa, insanın sınırlı bir özgürlük alanına sahip bir varlık olarak fiillerinin yapıcısı olduğunu, dolayısıyla davranışlarında sorumluluk taşıdığını kabul etmişlerdir. Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, İstanbul 1997, Beyan yay., s. 136.

⁶⁶ Abdülcabbâr, *Şerh*, s. 466-467.

⁶⁷ İnsanın iki tür yapısından söz edilebilir. Biri, zorunlu olarak tüm canlıların tabii olduğu kurallara uyma, diğeri ise kendisini diğer varlıklardan ayıran müstakil olarak kullanma imkanına sahip olduğu irâde imkanıyla donatılmış olmaktır. Bkz., Atay, Hüseyin, *İrade ve Hürriyet*, Ankara 1992, s. 134.

da insanın alaşağı edilmesi, ondaki öz değerlerin ve her türlü sorumluluğun yok edilmesi anlamına gelir. O zaman çirkinlik ve güzellik, sadakat ve hıyanet, iyi ve kötü, alçak ve yüksek, çöküş ve ilerleme, casusluk ve cihat gibi nitelikler, insan adlı fiziksel ve kimyasal özelliklere yani bir “hiç”e dönüşmüş olur. Oysaki insan, düşünce ve eylemine vurulan maddeci kör nedensellik zincirini kırabilen ve kendisini tüm doğal olaylara hükmeden determinizmden kurtarabilen tek varlıktır. Bu sonsuz zincirin bir halkası olan insan, kendisine verilen hür irâdeyle eylemlerini gerçekleştirir. Aksi takdirde, bir amaca matuf olarak var edildiğini bilen, yaptıklarının iyi ya da kötü kendi eseri olduğunu idrak eden insanı ve yeteneklerini inkar etmek gerekir. Halbuki insan, hayır ya da şerri gerçekleştirebilecek güce sahip olan ve özgür irâdesiyle ahlakî sorumluluk taşıyan bir varlıktır.⁶⁸

İslam’ın klasik çağında farklı ekoller, irâde özgürlüğü sorununu tartışmış, aralarında söylem farklılıklarına rağmen, Abdulcabbâr gibi özgün görüşe sahip bir kaç düşünür bir yana bırakılırsa, insanı yetkin bir özne olarak konumlandıramamışlardır. Bunun tarihsel, sosyal, kültürel pek çok nedeninin olduğu ileri sürülebilir. Kanımızca en temel neden, klasik dönemdeki İslam düşünürlerinin Kur’ân’ı yorumlayış yöntemlerinde aranmalıdır.

Kur’ân’a göre insan, Allah’ın koyduğu sınırlar bâkî kalmak şartıyla, özgürdür. Bu hürriyet, ahlakî sorumluluğun dayanağıdır. İnsanın sorumlu olduğu fiillerinde, Allah tarafından önceden bir belirleme ve düzenleme olması, içinden çıkılması imkansız bir durumu doğurmaktadır. Ya fiiller önceden belirlenmiştir. O halde cezalandırmadan bahsedilemez. Ya da insan davranışları belirlenmiş değildir. Öyleyse o, yapıp ettiklerinin hesabını verecektir. Kur’ân’ın tamamına sinmiş olan ahiret hayatı ve ceza-ödül dengesi⁶⁹, insanın bu dünyada belli bir özgürlük alanına sahip olmasını zorunlu kılmaktadır. Şu halde Kur’ân açısından, insanda irâde özgürlüğünü savunmak, davranışlarında sorumlu olduğunu kabul etmek için zaruri bir şarttır.

Esasen irâde özgürlüğünü kabul etmemek, Kur’ân’ın ortaya koyduğu, insanın sorumlu olması ve yeryüzündeki varlığının nihâi hedefi olarak onun denenmesi şeklindeki temel prensiple çelişecektir. Bu yüzden insan, eylemleri sebebiyle hesaba çekilecek ve bunun sonunda cennet veya cehenneme girecekse irâde ve eylemlerinde hür olması gerekir. İnsanın, gerçekleşmesi kendi iradesi dışında olan bir fiilden sorumlu tutulması, adalet duygusuna aykırı bir durumdur. Böyle bir durum Allah’a noksanlık getireceği için muhaldir. Kısacası Allah’ın kudreti adına insanın irâde ve eylem hürriyetini daraltan her anlayış Kur’ân ruhundan uzaktır.⁷⁰

Öte yandan Kur’ân’da insanın irâdesine vurgu yapan ve onu yaptıklarının sorumlusu kılan pek çok ayet de vardır. “Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin.” (Kehf 18/29), “Şüphesiz ki bu bir öğüttür, artık dileyen Rabbine bir yol tutar.”

⁶⁸ Şeriati, Ali, *İnsan*, trc.: Şamil Öcal, Fecr Yay., Ankara 2008, s. 265-272.

⁶⁹ Örneğin bkz., İnşikak 84/7-12; Enbiya 21/1.

⁷⁰ Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Samsun 2000, s. 179.

(İnsan 76/29), “Dilediğinizi yapın” (Fussilet 41/40). Bu ve benzeri ayetlere bakıldığında Allah’ın kendi mutlak irâdesinin yanında, insana da bir seçme özgürlüğü verdiği açıkça ortaya çıkmaktadır. İnsan, fitratı ölçüsünde istediğini seçip yapmada hür bir irâde sahibidir. Aksi halde sorumluluk abes olurdu. Halbuki o dileseydi, insanı günah işlemeyecek bir tarzda yaratabilirdi. Ama irâdesi, insanı çift kutuplu bir varlık olarak yaratmak şeklinde tecelli etmiş ve - Abdulcabbâr’ın ifade etmiş olduğu gibi- insanı irâde ve davranışlarında hür kılmıştır. Allah hayra razı olmuş ve fakat şerri istememiş olmasına karşın, insanın yapıp etmelerine müdahale etmemiştir. Ancak insanı şerden korumak için ona peygamberler göndermiş, akıl sahibi kılmış ve ahiret hayatını hatırlatarak uyarmıştır.

Diğer taraftan insan, diğer canlılardan farklı bir öze sahiptir. Bu öz ya da ruh, ya da başka bir ifadeyle benlik, insanın evren hakkındaki bilgisi, ön düşünüş ve yaratma irâdesidir. Bu irâdenin, Allah için mutlak; insan için nisbî olduğuna inanıyoruz. Nisbî olmakla birlikte, bu görece durum, insanı davranışlarında sorumlu kılmaya yetecek kadar geniş bir alandır. İnsan “bilen, üreten ve yapan” bir varlık olup üzerine aldığı, yaptığı ya da yapmadığı işler nedeniyle hesap vermek zorundadır.⁷¹ Nitekim insanın hesap vereceğine dair ayetler buna delildir. Bunların bazıları şöyledir: “Hesap defteri sağ eline verilen kimsenin hesabı kolayca görülür. Ve ailesine sevinç içinde döner. Hesap defteri arkasından sol eline verilen kimse ise, yok olmayı ister. Aevli ateşe girer.” (İnşikak 84/7-12); “İnsanların hesaba çekilmeleri yaklaştı. Hâlbuki onlar gaflet içinde yüz çevirmekteler.” (Enbiya 21/1) Şu halde insanı kaderin elinde edilgen bir varlık ya da mecâzî özne olarak görmek, İslam’ın temel anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Yetkin bir niteliğe sahip olan insan, aynı zamanda hayatını yönlendirmede etkin, aktif ve hakiki özne konumundadır. Bütün bu özellikleriyle o, ahirette hesabın yegane muhatabıdır.

Sonuç

Abdulcabbâr, insanı fiil ve davranışlarından sorumlu tutmak ve Allah’ın “adalet”ini ve “vâ’d ve va’îd”ini gerçekleştirmek için, insanın irâde ve fiilleri konusunda mutlak hürriyetçi görüşü benimsemiştir. Başka bir ifadeyle ona göre, fiillerine ceza ya da ödül terettüb eden insanın, sonuçta kendisinin yaşayacağı bir neticeyi, Allah’ın insana cebren takdir etmesi, onun adalet sıfatına aykırıdır. Esasen insanı rüzgarın önündeki yaprak gibi görüp, insanın cebir altında savunan anlayışların karşısında konumlanan Abdulcabbâr’ın çözümlemesi, insanı etkin kılmak için içinde bulunduğu tarihsel koşullar içerisinde önemli bir misyon yüklenmiş gibidir. Özellikle, Abdulcabbâr’ın hürriyeti, adalet ve vâ’d ve va’îd ilkelerine dayandırması, Allah’ı kötü eylemlerin öznesi olarak görmemesi ve evrende hem Allah’a hem de insana etkinlik alanı oluşturması irâde özgürlüğünü temellendirme çabası açısından oldukça anlamlıdır.

Abdulcabbâr’a göre, Allah insanı fiil yapabilir güçte yaratmış ve serbest bırakmıştır. Bu doğrultuda insan, özgür irâdesini istediği şekilde kullanabilir.

---

⁷¹ Şeriati, *İnsan*, s. 265.

Sahip olduğu kudretle mümkün olan her davranışta bulunabilir. O halde insan davranışları üzerinde, “ilâhi bir müdahale” söz konusu değildir. Yani Allah’ın adaletinin gerçekleşmesi, insanın davranışlarına ve fiillerine bizzat kendisinin karar vermesine, fiillerini gerçekleştirmesine ve ilâhi ya da insanî hiçbir baskı ve zorlama altında olmaksızın, irâde ve kudretini kullanmasına bağlıdır. Dolayısıyla insanlar kendi fiillerinin var edicisidir. Şu halde Abdulcabbâr, Allah’ın daha başlangıçta insanı yaratırken ona bahsettiği hür irâdeyi, insanın temel vasıflarından ve güçlerinden birisi olarak addetmiş, (insan davranışlarının belirlenmiş olması anlamında) kaderi reddetmiştir.

Sonuç olarak Abdulcabbâr, insanın mutlak irâde sahibi bir varlık olarak, onun kaderinin tayin edilmiş bir edilgen varlık olduğu iddiasını reddetmiştir. Zira bu iddia, insanın kendi irâde ve kudretiyle fiil yapma yeteneğine sahip olmadığı, dolayısıyla fiillerinden sorumlu olmadığı sonucunu doğurur. Ayrıca bu yaklaşım, bir amaca matuf olarak var edildiğini bilen, yaptıklarının iyi ya da kötü kendi eseri olduğunu idrak eden insanı ve yeteneklerini inkar etmektedir. Öyleyse, insanın bir madde yığını ya da kontrol edilen bir mekanik varlık olmadığı, bunların ötesinde, hayır ya da şerri gerçekleştirebilecek güce sahip olan ve özgür irâdesiyle ahlakî sorumluluk taşıyan bir canlı olduğu kabul edilmelidir.

Kaynakça

Abdulcabbâr, Kâdî, *el-Muğnî fi Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, tah.: George C. Anawati, nşr.: el-Müessesetü’l-Mısıriyyetü’l-Âmme, Kahire 1962.

-----, *Şerhu Usûli’l-Hamse*, (tah.: Abdulkerim Osman), nşr.: Mektebetu’l-Vehbe, Kahire 1408/1988.

-----, *el-Muhtasar fi Usûli’d-Dîn*, (Resâilu’l-Adl ve’t-Tevhîd/I içinde), tah.: Muhammed Ammara, Daru’l-Hilal, Kahire 1971.

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkisi*, İstanbul 1992.

Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara 2001.

el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, tah.: Muhammed Muhiddîn Abdulhamîd, Beyrut 1993.

-----, *el-Milel ve’n-Nihâl*, tah.: Albert Nasri Nadir, Beyrut 1986.

Cengiz, Yunus, *Kâdî Abdulcabbâr’ın Eylem Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

el-Cürcânî, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid es-Şerif, *et-Tâ’rifat*, tah.: Abdurrahman Umeyrâ, Beyrut 1987.

Değim, Semih, *Felsefetu'l-Kuder fî Fikri'l-Mu'tezile*, Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, Beyrut 1996.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitâbu Makâlât'il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tas.: Helmut Ritter, Daru'n-Neşr, Wiesbaden 1980.

-----, *Kitâbu'l-Luma*, nşr.: Richard Mac Carty, Beyrut 1952.

İbrâhîm Yusuf, Hanım, *Aslu'l-Adl inde'l-Mu'tezile*, Kahire 1993.

İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Râgıb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut 1979.

Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.

-----, *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.

el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu't-Tevhîd*, tah.: F. Huleyf, İstanbul 1979.

Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Samsun 2000.

Oğuz, Muhammed İhsan, *İslam'da Kaza ve Kader*, İstanbul 1993.

Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul 1995.

Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akâidi*, trc.: Bekir Topaloğlu, Ankara 2000.

Subhî, Ahmed Mahmud, *Fî İlmi'l-Kelâm, Dirâsetün Felsefiyyetün li Ârâi'l-Firaki'l-İslâmiyye fî Usûli'd-Dîn*, Beyrut 1985.

eş-Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, tah.: Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, Daru'l-Marife, Beyrut 1395.

Şeriatî, Ali, *İnsan*, trc.: Şamil Öcal, Fecr Yay., Ankara 2008.

Ülken, Hilmi Ziya, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara 1972.

Turhan, Kasım, *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul 1996.

Yeprem, M. Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmam Mâturîdî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Yavuz, Salih Sabri, "İlahi İlim Bağlamında İnsan Hürriyeti, Gayb ve Gelecek", EKEV Akademi Dergisi 2005, sayı: 22.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî el-Vâsîfî, *Tâcü'l-Arus*, Beyrut tsz.

ez-Zeydî, Kâsım b. Muhammed Ali el-Mu'tezilî, *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, tah.: Alber Nasri Nader, Beyrut 1985.